

УДК 322(477) «1960»
<http://doi.org/2075-1443.2023.47.282599>
orcid.org/0000-0002-2821-2916

Юлія Помаз

ПОМАЗ Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету. Сфера наукових інтересів – державна політика у сфері релігії, збереження культових пам'яток.

iuliia.pomaz@pdaa.edu.ua

ПРАКТИКА «УПОРЯДКУВАННЯ ЦЕРКОВНОЇ МЕРЕЖІ» ПАРТІЙНО- ДЕРЖАВНИМИ СТРУКТУРАМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х рр. В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Анотація. У статті розглянуто практику реалізації регулювання партійно-державними структурами церковної мережі РПЦ у контексті державної політики в сфері релігії у другій половині 1960-х років в Українській РСР. Автор вказує на те, що органи влади, вбачаючи в релігії силу, ворожу ідеалам радянського суспільства, продовжували вишукувати всілякі перешкоди для реєстрації нових релігійних громад, закриття діючих церков, молитовень. Узагальнивши форми й методи антирелігійної боротьби попередніх років, органи державної влади у практичній діяльності дотримувалися принципу «достатності» числа зареєстрованих громад у кожному з регіонів країни.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна політика держави, церковна мережа, культові споруди.

Постановка проблеми. Переосмислення подій радянського минулого з позицій сьогодення значною мірою стосується сфери державно-церковних взаємин. Домінування упродовж усього радянського періоду атеїстичної ідеології спричинило негативне ставлення до культової спадщини. Значні втрати культурного архітектурного спадку, яких зазнала наша країна в минулому, актуалізують доцільність дослідження

© Ю. В. Помаз, 2023

механізмів ліквідації церковних споруд у недалекому минулому українського суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Системний аналіз релігійно-церковних процесів на теренах України, в т. ч. у означений період здійснений в навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» за редакцією А. Колодного та П. Яроцького та «Академічне релігієзнавство» під редакцією А. Колодного. Відповідна тематика знайшла своє висвітлення у працях В. Барана, В. Даниленка, В. Войналовича В. Єленського, О. Нестулі, П. Панченка, В. Пащенко та ряду інших вітчизняних дослідників.

Мета та завдання статті. На основі аналізу особливостей історичного середовища другої половини 60-х років ХХ століття з'ясувати засади державної політики в сфері релігії, методи її реалізації партійно-державними структурами щодо культових споруд РПЦ в Українській РСР.

Методологія дослідження. В основу методології дослідження покладений комплекс філософських, релігієзнавчих та історичних методів і принципів. Філософський підхід дозволив розглянути державно-церковні взаємини як динамічну систему, що змінювалася під впливом політичних, ідеологічних та соціальних чинників. Для вирішення конкретних завдань дослідження використані принципи детермінізму, об'єктивності, історизму, системності, всебічності, розвитку і взаємозв'язку, що забезпечили комплексний аналіз практики реалізації владними інституціями державної політики щодо культових споруд РПЦ в Українській РСР.

Результати. Період другої половини 1960-х рр. означився лібералізацією офіційних поглядів на релігійну сферу, відмовою від відверто репресивних методів боротьби з релігією і церквою, початком латентного нищення сакральних споруд, домінуванням нігілістичного ставлення радянської держави до духовних культурних надбань.

Вбачаючи в релігії силу, ворожу ідеалам радянського суспільства, партійно-державні органи продовжували вишукувати всілякі заходи, щоб не допускати реєстрації нових релігійних об'єднань, під будь-якими приводами продовжували закривати діючі церкви, молитовні будинки. Напруженість у сфері державно-церковних взаємин тривала. Сподівання віруючих та духовенства на кращі часи виявилися марними. Узагальнивши форми й методи антирелігійної роботи попередніх років, органи державної влади у практичній діяльності дотримувалися принципу «достатності» числа зареєстрованих громад у кожному з регіонів країни.

РПЦ залишилася повністю підпорядкованою радянській державі, яка відверто нехтувала її законні права та інтереси. Монополія на

регулювання чисельності церков залишалася в руках держави. Проте, боротьба з релігією, порівняно з попереднім періодом хрущовської «відлиги», відбувалася вельми обережно.

Хвилі репресій періоду хрущовської «відлиги» та провал обіцянок побудувати комуністичне суспільство спричинили втрату впевненості громадськості в можливість побудови справедливого суспільства загального благоденства. Практикованими гоніннями на Церкву, обмеженням прав священників, переслідуванням віруючих радянська влада підривала в першу чергу свій авторитет. То ж у другій половині 1960-х рр. після відставки М. Хрущова намітилася певна зміна курсу в державній політиці щодо релігії. Нове керівництво країни відмовилось від попередніх відверто репресивних методів боротьби з релігією і церквою й приступило до реалізації прихованої тактики витіснення релігійних організацій з внутрішнього життя держави. Позначилися ознаки відходу державно-партійної верхівки від політики і практики масового знищення культових споруд.

Переслідуючи мету декларування зміни курсу релігійної політики, 27 січня 1965 р. Президія ВР СРСР прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності у ставленні до віруючих», 13 серпня 1965 р. аналогічна постанова була прийнята і Президією ВР УРСР. Уся відповідальність перекидалася на місцеві органи влади й окремих службових осіб, які звинувачувалися в протизаконній діяльності стосовно віруючих. Після виходу постанов суттєво зменшили темпи зняття з реєстрації релігійних громад та церков.

Ситуація в релігійній сфері змінилася в позитивний бік у постхрущовську епоху, коли вперше в 1966 р. було опубліковано Положення про Раду в справах релігій (РСР) та був прийнятий ряд правових актів для регулювання сфери державно-церковних відносин. Постановою РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. № 1043 РС РПЦ та Рада у справах релігійних культів були реорганізовані в єдину РСР при РМ СРСР, на яку покладалося завдання забезпечувати зв'язок уряду з релігійними організаціями й здійснювати контроль за виконанням законодавства про культу. Очільником нової установи призначили В. Курєдова. 25 січня 1966 р. спільною постановою № 112 ЦК КПУ та РМ УРСР був об'єднаний апарат обох уповноважених Рад і утворений новий на чолі з К. Литвином (ЦДАВО України. Оп. 5. Спр. 1, арк. 1, 2). У номенклатуру відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ вводив посаду Уповноваженого Ради, вводилася інспектура, референтура, розширювалися штати (ЦДАВО України. Оп. 5. Спр. 3, арк. 21-22).

Фактично, РСР перетворювалася на орган контролю за конфесіями, що надзвичайно ускладнювало боротьбу віруючих за свої права.

Однак, Рада була позбавлена самостійності у вирішенні ряду релігійних проблем. Зокрема, такі принципові питання, як реєстрація релігійних громад, надання віруючим культових споруд тощо вирішувалися на рівні місцевих органів влади. Тим самим істотно обмежувалися перспективи протидії їхнім ініціативам по скороченню числа діючих та перешкоджанню реєстрації новоутворених релігійних громад.

У 1966 р. розроблялося «Положення про релігійні об'єднання СРСР», яке так і не було затверджене. 26 березня 1966 р. Президія ВР УРСР прийняла Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» й Постанову «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР». У новому законодавстві визначався перелік порушень, які підлягали кримінальній відповідальності. До таких дій, зокрема, належали: незаконне закриття церкви чи молитовні, припинення церемонії культу, погрози, образи та насильство щодо священнослужителів під час богослужіння тощо (Голодний, 1974). Проте, більшість законодавчих актів, що гарантували свободу совісті, по суті, залишалися лише звабливими деклараціями, які не мали позитивного значення для розвитку православної церкви в Україні.

Суттєвих змін у партійній політиці не відбулося, адже її підґрунтям залишалася марксистське вчення про релігію як опіум народу та її незмінні провідники на місцях. Були скасовані лише найбільш жорсткі підходи до вирішення церковних питань. Неухильною залишилася антицерковна спрямованість державної політики, трансформувалися лише її форми й методи (Пашенко, 2001). Період масового закриття православних церков змінився новим затяжним, що називався в урядових документах періодом «упорядкування релігійної мережі» (Кривенко, 1996).

Роки брежневської стагнації стали об'єктивним наслідком попереднього розвитку радянської суспільно-політичної системи. Командна система зміцніла, встановивши особливий вплив на всі сфери життя суспільства. На розширеному засіданні РС РПЦ, яке відбулося 12-13 травня 1965 р. в Москві, голова Ради В. Куроедов звернувся з вимогою до уповноважених припинити адміністрування у боротьбі з релігією, водночас рекомендував підбирати лояльні до влади церковні виконавчі органи (Пашенко, 2001).

Тривало скорочення церковної мережі. В Івано-Франківській області в результаті проведеної роботи до 1965 р. припинили свою діяльність і були зняті з реєстрації 282 церкви, зруйновано 10 тис. хрестів і каплиць. На середину вересня 1965 р. на обліку уповноваженого перебували лише 374 релігійні громади РПЦ, богослужіння відбувалося в

210 церквах. У Тернопільській області в 1964 р. було знято з реєстрації 23, за 8 місяців 1965 р. – 8 релігійних громад. На Буковині з 425 православних церков, діючих у 1940 р., у вересні 1965 р. функціонували лише 264 церкви. Із 68 православних громад Херсонської області, що перебували на реєстрації в 1962 р., у 1965 р. залишилося 60, з яких фактично діяли 43 (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2571, арк. 40, 47, 68, 73). Станом на 15 жовтня 1965 р. на території Луганської області було зареєстровано 66 православних релігійних громад, із них в 62 церквах і молитовнях церковні служби відбувалися регулярно, в 4 служби не проводилися більше року (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446, арк. 208).

В Українській РСР упродовж двадцяти післявоєнних років були зняті з реєстрації 5231 православна церква і молитовня. Велику кількість культових споруд після відповідного переобладнання освоїли під соціально-культурні заклади (1653), складські приміщення (794) і житло (209). Багато «аварійних» сакральних споруд розібрали. 1209 церковних приміщень в УРСР взагалі не використовувалися. У 7 західних областях республіки знаходилися більше 77 % неосвоєних культових споруд. Зокрема, в Львівській області – 369 із 608 знятих з реєстрації, Тернопільській – 178, Івано-Франківській – 203 і Ровенській – 83. При цьому *більш ніж у 700 закритих церквах зберігалось церковне майно*. У регіонах із значною кількістю неосвоєних культових приміщень не йшла на спад релігійна активність віруючих (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3, арк. 56).

Залишалось напруженим питання використання вилучених церков у знятих із реєстрації релігійних громад та незаконно закритих. Зокрема, впродовж 1959-1965 рр. у Чернівецькій області було закрито 102 церкви, із яких було зайнято 44 й 5 розібрано (Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 210, арк. 39). За період 1960-1965 рр. у Черкаській області станом на жовтень 1965 р. із 142 вилучених церков 24 були пристосовані під клуби, 44 – як складські приміщення, 12 – під шкільні заклади, 31 – під соціально-культурні установи, 30 споруд розібрали, 1 не використовувалася. У Луганській області за післявоєнний період до 1965 р. із 64 вилучених церков 23 використовувалися під склади зерна, 27 – під громадські заклади, 3 – розібрані, 1 згоріла, 10 пустували (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446, арк. 188, 191, 214). На Вінниччині в Гайсинському районі не використовувалося 16, в Іллінецькому – 11, Погребищенському – 11, Крижопільському – 10, в Барському – 9 церковних будівель. Для прискорення процесів пристосування храмових споруд обласний уповноважений в 1965 р. давав вказівку про знесення, якщо приміщення через свою

конструкцію або старість не могло бути використане (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448, арк. 27, 28). Подібна ситуація спостерігалася й в інших областях України. У ряді областей віруючі чинили опір діям місцевих органів влади з вилучення приміщень.

Усього в Українській РСР мережа діючих православних церков упродовж 1948-1966 рр. скоротилася з 9771 до 4540 (46,5 %). Різде зменшення кількості храмів повинно було сприяти відсіюванню віруючих, зниженню церковних прибутків, скороченню релігійних обрядів. Проте, ситуація була прямо протилежною: у 1960 р. в республіці прибутки 7460 діючих церков склали 16,4 млн. крб., у 1965 р. – зросли до 18,5 млн. крб. Серед різних релігійних об'єднань і напрямків у 1966 р. найбільш поширеною в УРСР була РПЦ. Станом на червень 1966 р. із 4540 зареєстрованих православних церков, у 933 служби не проводилися протягом року й більше. Така ситуація була характерною для більшості західних областей. Так, у Львівській області довгий час не діяли 193 церкви (28 % до загального числа зареєстрованих церков), в Тернопільській області – 182, Вінницькій – 144. Головною причиною цього була відсутність священників, незважаючи на те, що окремі з них за згодою органів влади періодично проводили служби в двох приходах. У Івано-Франківській області з 374 православних церков, лише в 207 були постійні священники. В 62 церквах богослужіння періодично проводили священники інших приходів, у 105 церквах служб не було з 1962-1963 рр. Місцеві органи влади перешкоджали віруючим запросити служителя культу, хоча від 70 релігійних громад Івано-Франківської області надійшли скарги в урядові інстанції (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3, арк. 15, 55). У 1966 р. в Чернівецькій області на реєстрації перебували 254 православні церкви, які обслуговували 163 священника (Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 205, арк. 286).

У Львівській області в жовтні 1966 р. було зареєстровано 869 недіючих культових споруд, із них 666 православних церков. Залишалися неосвєсеними 418 церков. Спроби розбирання споруд, особливо при сумнівній аварійності наштовхувалися на опір віруючих (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6, арк. 199-202). На Київщині упродовж післявоєнного періоду до 1967 р. з реєстрації було знято 265 релігійних громад (у т. ч. 205 православних), вилучено 210 культових приміщень, із яких 94 використовувалися для господарських потреб, 90 були розібрані, 26 не використовувалися (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73, арк. 63). На Полтавщині впродовж 1961-1966 рр. було закрито близько 200 церков (Державний архів Полтавської області. Ф. П-15 Оп. 9. Спр. 93, арк. 54). У Вінницькій області за післявоєнні роки до жовтня 1966 р. з

ресстрації зняли 489 релігійних громад РПЦ, у яких вилучили 433 церкви і молитовні. 250 церков і молитовень були переобладнані, у т. ч. під склади — 121. 111 церковних споруд розібрали, 5 згоріли, 38 — не використовувалися. У областях, які мали велику кількість зачинених культових споруд, не йшла на спад релігійна активність віруючих. Тільки за 9 місяців 1966 р. із 17 районів Львівської області надійшла 241 заява про відновлення діяльності релігійних громад і повернення їм вилучених церков (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6, арк. 201, 203, 205).

Усього в УРСР у липні 1966 р. 238 релігійних громад добивалися відновлення церковних служб. Нерідко у віруючих відбирали типові приміщення, пропонуючи підшукати нове, відремонтувати і взяти його в оренду. В 1966 р. 112 релігійним громадам було надане право купівлі або оренди приміщень для молитовних цілей. Проте, 10 громад відмовилися звільнити вилучені споруди від церковного майна й орендувати інші (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3, арк. 55, 57, 58, 67).

У період так званого «застою» партійно-державні структури відмовилися від практики масового закриття церков, проте не поспішали відкривати раніше зачинені храми. У другій половині 1960-х рр. можливість задоволення релігійних потреб віруючих у діючих церквах сусідніх населених пунктів стала одним із аргументів місцевих чиновників при прийнятті рішень щодо відкриття церков (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 9, арк. 198). Зрідка, неохоче держава йшла назустріч проханням віруючих, реєструючи закриті в попередні роки релігійні громади та повертаючи храми.

Ухвалені на ХХІІІ з'їзді КПРС (квітень 1966 р.) завдання проведення наполегливої роботи по формуванню марксистсько-ленінського світогляду в радянських людей фактично унеможливлювали позитивні зміни в політиці держави в релігійній сфері. Грубий тиск на Церкву продовжувався, проте в більш завуальованих формах.

Партійно-державні органи продовжували послідовно здійснювати заходи по скороченню церковної мережі. В Івано-Франківській області станом на 1 серпня 1967 р. було взято на облік 735 культових приміщень, із яких 374 церкви перебували на ресстрації і знаходилися в користуванні релігійних громад РПЦ. В області налічували 361 недіючу культову споруду (303 церкви і 58 костелів), із яких 135 використовувалися в господарських цілях, 226 залишалися не пристосованими. Аварійні церковні споруди з розбитими стінами, дахами, з похиленими хрестами викликали великі нарікання населення. На Дніпропетровщині впродовж 1945-1967 рр. з ресстрації були зняті 203 православні громади, під громадські потреби вилучили 185 церков, 18 знесли в зв'язку з аварійним станом і забудовою міст і сіл. За період

1948-1967 рр. на території Полтавської області було знято з реєстрації і закрито 250 православних церков і молитовень, із яких 124 храмові споруди розібрали під приводом аварійності, 113 використовували під громадські заклади. 13 аварійних церков і молитовень підлягали розбиранню (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73, арк. 15, 39-40, 73). На початку 1967 р. у Полтавській області на реєстрації перебували 62 громади РПЦ. Щоденно служби проводились у одному кафедральному соборі, по вихідним та релігійним святкам – у 52 церквах. У 10 з них через «розпад» релігійних громад богослужіння не проводились від 3-х і більше років (Войналович, Нестуля, 2002).

За післявоєнний період до листопада 1967 р. у Житомирській області було знято з реєстрації 248 релігійних громад, у яких вилучили 215 культових споруд. У жовтні 1944 р. на Закарпатті діяли 145 православних церков, функціонували 26 монастирів і скитів (із них 18 православних). Наприкінці 1967 р. залишилося 70 діючих православних церков та 2 жіночі монастирі (м. Мукачеве і с. Чумалево Тячівського району). Монастирські приміщення в с. Драгове Хустського району з 1960 р. не використовувалися, поступово руйнувалися.

Станом на 1 жовтня 1967 р. у республіці не використовувалося 579 культових приміщень, у т. ч. 553 православних. Із них 68 були аварійними, підлягали розбиранню. Із 132 раніше розібраних по всій Україні церков, 124 припадало на Полтавщину (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73, арк. 3, 24, 28-34). Усього за післявоєнні роки в республіці з реєстрації зняли 5209 церков і молитовень (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33, арк. 22).

Відверто репресивні заходи змушували віруючих звертатися до уповноважених Ради зі скаргами і проханнями. Уповноважений РСР по УРСР К. Литвин у 1967 р. визнав, що головною причиною масових заяв і скарг віруючих у центральні партійні і радянські органи були адміністративні методи боротьби з релігією (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6, арк. 78). У доповідній записці «Про використання колишніх культових приміщень», надісланій в лютому 1967 р. у РМ УРСР відзначалося, що в Україні близько 1200 колишніх церков зовсім не використовувалися, руйнувалися і своїм видом збуджували віруючих, викликаючи рух за відкриття молитовних будинків і відновлення богослужінь. В умовах високої релігійності населення й його можливої активізації, освоєння чи знесення колишніх культових будинків К. Литвин пропонував не перетворювати на кампанію (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33, арк. 17-20).

Так, у першому півріччі 1968 р. на адресу обласних уповноважених надійшло понад 1600 листів та заяв, республіканському уповно-

важеному РСР – близько 300. У більшості випадків причиною скарг було невикористання протягом тривалого часу приміщень колишніх церков або їх використання в утилітарних цілях (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 83, арк. 38-41).

Таким чином, у супереч законодавчим актам, численним деклараціям про лояльний характер стосунків між державою і церквою ні на які ідейні компроміси держава в цих взаєминах не йшла.

Висновки. Одним із напрямів політики держави щодо релігії в середині 60-х рр. ХХ ст. стала цілеспрямована ліквідація культових споруд РПЦ. Головними причинами їх руйнацій були визначені світоглядні та політичні пріоритети державного керівництва СРСР та УРСР. Конфронтація між державою і релігійним середовищем отримала практичне втілення в нищенні культових споруд, творів церковного мистецтва.

Штучно форсоване скорочення релігійної мережі в середині 1960-х рр. було логічним продовженням насильницької політики тоталітарної влади. Закриття та нищення культових споруд РПЦ були систематичними акціями партійно-державних структур у процесі реалізації ними політики в сфері релігії в УРСР у означений період. Планомірна ліквідація церковних об'єктів соціалістичною державою здійснювалася заради доведення свого домінування над РПЦ, забезпечення зверхності комуністичної ідеології над тисячолітніми християнськими цінностями.

Список використаних джерел

- Державний архів Полтавської області. Ф. П-15 Оп. 9. Спр. 93.
 Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 205.
 Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 210.
 ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 1.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 9.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73.
 ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 83.
 ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2571.
 Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ : Політ-видав України, 1974. 132 с.
 Держава і церква на Полтавщині зарадянської доби / упоряд.: В. А. Войналович; О. О. Нестуля ; Полтав. обл. держ. адмін., Обл. редкол. наук.-докум. серії

книг «Реабілітовані історією», Упр. служби безпеки України в Полтав. обл., Держ. арх. Полтав. обл. Полтава, 2002. 254 с.

Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944-1965 рр. Родовід. 1996. № 1. С. 31–56.

Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: у 2 ч. Полтава : Вид-во «Полтава». Ч. 2. 2001. 736 с.

References

Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archives of Poltava region]. F. P-15 Inv. 9. Case 93 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti [State archives of Chernivtsi region]. F. R-623. Inv. 2. Case. 205 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti [State archives of Chernivtsi region]. F. R-623. Inv. 2. Case. 210 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy) [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine] F. 4648. Inv. 1. Case 446 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 1. Case 448 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 1 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 3 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 6 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 9 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 33 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 73 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 4648. Inv. 5. Case 83 [in Ukrainian].

TsDAVO of Ukraine. F. 5116. Inv. 10. Case 286 [in Ukrainian].

TsDAHO of Ukraine (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Inv. 70. Case 2571 [in Ukrainian].

Holodnyi, M. O. (1974). *Radianske zakonodavstvo pro relihiini kul'ty* [Soviet legislation on religious cults.]. Kyiv: Politvydav Ukrainy [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A., Nestulia, O. O. (Comps.). (2002). *Derzhava i tserkva na Poltavshchyni za radianskoi doby* [The state and the church in the Poltava region during the Soviet era. Poltava [in Ukrainian].

Kryvenko, S. (1996). Do istorii vidnosyn radianskykh ustanov ta pravoslavnoi tserkvy. Cherkashchyna 1944-1965 rr. [To the history of relations between Soviet institutions and the Orthodox Church. Cherkasy region 1944-1965]. *Rodovid* [Pedigree], 1, 31-56 [in Ukrainian].

Pashchenko, V. O. (2001). *Pravoslav'ia v novitnii istorii Ukrainy* [Orthodoxy in the modern history of Ukraine] (Vol. 2). Poltava: Vyd-vo "Poltava" [in Ukrainian].

Pomaz Yu. V.

**THE PRACTICE OF «ORGANIZING THE CHURCH NETWORK»
BY PARTY-STATE STRUCTURES OF THE UKRAINIAN SSR IN THE
SECOND HALF OF THE 1960S**

The introduction. The rethinking of the events of the Soviet past largely concerns the sphere of church-state relations. The significant losses of cultural and architectural heritage during the Soviet period make it expedient to study the mechanisms of liquidation of church buildings in the second half of the 1960s. **The purpose and objectives of the article.** To determine the principles of state policy in the field of religion and methods of its implementation by party-state structures concerning the church network of the Russian Orthodox Church in the Ukrainian SSR. **The research methodology.** The research methodology is based on a set of philosophical, general scientific, and historical methods and principles. To solve the specific tasks of the study, the principles of objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness were also used. **Research results.** The period of the second half of the 1960s was marked by the liberalization of official views on the religious sphere, the abandonment of repressive methods of fighting religion and the Church, the beginning of the latent destruction of sacred buildings, and the dominance of the Soviet state's nihilistic attitude toward cultural heritage. The Russian Orthodox Church remained entirely subordinate to the Soviet state, which disregarded its legitimate rights and interests. **Discussion.** The repressions of the “Thaw“ period and the failure of building a communist society led to a loss of public confidence in the possibility of a just welfare state. It became clear that by practicing persecution, restricting the rights of priests, and banning them from studying in theological schools, the Soviet government was undermining its authority. Therefore, in the 1970s, ideologues of the CPSU Central Committee proposed a new model of church-state relations — the adaptation to communism. There were no fundamental changes in party policy, as it was based on the Marxist doctrine of religion as the opium of the people. The anti-church orientation of state policy remained, only its forms and methods were transformed. The period of massive closure of Orthodox churches was replaced by a new long-term period, called the period of “streamlining the religious network”. **Conclusions.** One of the directions of the state's policy towards religion in the mid-1960s was the targeted liquidation of religious buildings of the Russian Orthodox Church. The main reasons for it were the ideological and political priorities of the state leadership. The closure and destruction of religious buildings were systematic actions of the party-state structures in the process of implementing their policy in the field of religion in the Ukrainian SSR.

Keywords: church-state relations, an anti-religious policy of the state, church network, religious buildings.

Надійшла до редакції 09.06.2023 р.